346sk03

३

तत्पुरुषसमासः - तद्धितार्थादितत्पुरुषसमासः

प्रस्तावना

व्यधिकरणतत्पुरुषस्यालोचनात् परम् अस्मिन् पाठे आदौ द्विगुसमासस्य वर्णनं क्रियते। द्विगुसमासेन आनुषङ्गिकतया "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इति सूत्रद्वयं प्रस्तूयते। ततः समानाधिकरणस्य तत्पुरुषस्य वर्णनमत्र विधीयते। यस्मिन् तत्पुरुषे समस्यमानपदानि समानविभक्तिकानि भवन्ति स समानाधिकरणः तत्पुरुषः। समानाधिकरणतत्पुरुषस्य "तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः" इत्यनेन कर्मधारयसंज्ञा भवति। ततः नञ्समासस्य वर्णनम् अस्मिन् पाठे अस्ति।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- दिक्पूर्वपदं संख्यापूर्वपदसमासं च जानीयात्।
- समानाधिकरणतत्पुरुषविधायकानि सूत्राणि जानीयात्।
- उपमितसमासं पठिष्यति।
- नञ्समासं जानीयात्।
- ससूत्रं समासान् ज्ञात्वा स्वयं समासं कर्तुं प्रभवेत्।
- साहित्याद्यध्ययनकाले पाठे स्थितानां समस्तपदानां समासं बोद्धुं निर्णेतुं च प्रभवेत्।

[३.१] दिक्संख्ये संज्ञायाम्॥ (२.१.५०)

सूत्रार्थः - दिशावाचकं संख्यावाचकं च सुबन्तं समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह संज्ञायां गम्यमानायामेव तत्पुरुषसमाससंज्ञं भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं नियमसूत्रम्। अनेन सूत्रेण संज्ञायामेव दिशासंख्यावाचकयोः सुबन्तेन सह समानाधिकरणतत्पुरुषसमासः इति नियम्यते। सूत्रमिदं पदद्वयात्मकम्। अत्र दिक्संख्ये इति

प्रथमाद्विवचनान्तं संज्ञायामिति च सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। दिक् च संख्या च दिक्संख्ये इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। "पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन" इत्यस्मात् पूर्वस्मात् सूत्रात् समानाधिकरणेन इत्यनुवर्तते। समानाधिकरणेनेत्यस्य पदस्य द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादसमाप्तिं यावदधिकारः। समानम् एकम् अधिकरणं वाच्यं यस्य तत् समानाधिकरणम्, तेनेति बहुव्रीहिसमासः। एकार्थवृत्तित्वमिति फलितम्। "प्राक्कडारात्समासः", "सह सुपा", "तत्पुरुषः" इति सूत्रत्रयमधिकृतम्। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे " इत्यस्मात् सुप् इति पदमनुवर्तते। समानाधिकरणेन इत्यस्य विशेषणत्वात् सुपा इत्यत्र तदन्तविधिना सुबन्तेन समानाधिकरणेन इति भवति। एवं च सूत्रार्थः भवति - "दिशावाचकं संख्यावाचकं च सुबन्तं समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह संज्ञायां गम्यमानायामेव तत्पुरुषसमाससंज्ञं भवति" इति।

"विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" इत्यनेन सूत्रेणैव समासे सिद्धे एतत्सूत्रारम्भः किमर्थम् इति चेदुच्यते एतत्सूत्रं संज्ञायामेव समास इति नियमाय। अत एवोक्तं दीक्षितेन – "संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम्" इति।

उदाहरणम् - सूत्रस्यास्योदाहरणं यथा पूर्वेषुकामशमी इति। पूर्वा चासौ इषुकामशमी च इति लौकिकविग्रहे पूर्वा सु इषुकामी सु इत्यलौकिकविग्रहे पूर्वा सु इति दिग्वाचकं सुबन्तं इषुकामशमी सु इति सुबन्तेन सह प्रस्तुतसूत्रेण देशविशेषसंज्ञायां गम्यमानायां तत्पुरुषसमाससंज्ञं भवति। ततः "प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्" इत्यनेन समासविधायकसूत्रे दिक् इत्यस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् तद्बोध्यस्य पूर्वा सु इत्यस्य दिग्वाचकस्य उपसर्जनसंज्ञायाम् "उपसर्जनं पूर्वम्" इत्यनेन तस्य पूर्वनिपातो भवति। ततः "कृत्तद्धितसमासाश्च" इति सूत्रेण पूर्वा सु इषुकामशमी सु इति समासस्य प्रातिपदिकत्वात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सूत्रेण सुपः सुद्वयस्य लुकि पूर्वा इषुकामशमी इति भवति। "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः" इति वार्तिकेन पूर्वा इति सर्वनाम्नः पुंवद्भावे पूर्व इति भवति। ततः पूर्व इषुकामशमी इति भवति। ततः "आद् गुणः" इति सूत्रेण पूर्वशब्दस्य वकारोत्तरस्य अकारस्य इषुकामशमीत्यस्य इकारस्य च स्थाने गुणे एकादेशे एकारे सर्वसंयोगे पूर्वेषुकामशमी इति निष्पद्यते। पूर्वेषुकामशमी इत्यस्य प्रातिपदिकत्वाक्षत्या ततः सौ प्रक्रियाकार्ये पूर्वेषुकामशमी इति रूपम्।

एवमेव सप्त ऋषयः इति स्थिते समासो भवति संज्ञायाम्। सप्तर्षयः इति मरीच्यत्रिप्रभृतीनां सप्तानामृषीणां संज्ञा।

पाठगतप्रश्नाः१

१. "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति सूत्रस्य उदाहरणम् एकं देयम्। इति सूत्रं किम्प्रकारकम्।
२. "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति सूत्रस्यार्थः कः।
३. "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति सूत्रस्य दिग्वाचकेन समासे किमुदाहरणम्।
४. "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति सूत्रस्य संख्यावाचकेन समासे किमुदाहरणम्।

[३.२] तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च॥ (२.१.५१)

सूत्रार्थः - तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिशावाचकं संख्यावाचकं च सुबन्तं समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह विकल्पेन तत्पुरुषसमाससंज्ञं भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण विकल्पेन तत्पुरुषसमासो विधीयते।सूत्रमिदं पदद्वयात्मकम्। तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। चेत्यव्ययपदम्।तद्धितार्थश्च उत्तरपदञ्च समाहारश्च इति तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारं, तस्मिन् इति समाहारद्वन्द्वः। तद्धितार्थे उत्तरपदे समाहारे च इत्यर्थः। एकापि सप्तमी अत्र विषयभेदात् भिद्यते। तद्धितार्थे इत्यत्र वैषयिकाधिकरणे सप्तमी। अतः तद्धितार्थे विषये इति अर्थः पर्यवस्यति। तद्धितार्थे भविष्यत्तद्धितजन्यज्ञानविषये सतीति यावत्। उत्तरपदे इत्यत्र परसप्तमी, तेन उत्तरपदे परतः इत्यर्थो गम्यते। समाहारे इत्यत्र च वाच्याधिकरणे सप्तमी। तेन समाहारे वाच्ये इत्यर्थः प्राप्यते।

"प्राक्कडारात्समासः", "सह सुपा", "तत्पुरुषः", "विभाषा" इति सूत्रचतुष्टयमधिकृतम्। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे " इत्यस्मात् सुप् इति पदमनुवर्तते। "पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन" इत्यस्मात् सूत्रात् समानाधिकरणेन इति "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति सूत्राच्च दिक्संख्ये इत्यनुवर्तते। एवं च सूत्रार्थः भवति - "तद्धितप्रत्ययार्थे विषये, उत्तरपदे च परे, समाहारे च वाच्ये दिशावाचि तथा संख्यावाचि सुबन्तं समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह वा समस्यते, स तत्पुरुषसंज्ञको भवति" इति।

एवं समासविधायकसूत्रस्यास्य पञ्चधा समासविधायकत्वं सम्भवति -

क) तद्धितार्थे विषये दिशावाचिसुबन्तं समानाधिकरणेन सुबन्तेन,

ख) तद्धितार्थे विषये संख्यावाचि सुबन्तं समानाधिकरणेन सुबन्तेन,

ग) उत्तरपदे च परतः दिशावाचि सुबन्तं समानाधिकरणेन सुबन्तेन,

घ) उत्तरपदे च परतः संख्यावाचि सुबन्तं समानाधिकरणेन सुबन्तेन,

ङ) समाहारे च वाच्ये संख्यावाचि सुबन्तं समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह वा समस्यते, स तत्पुरुषः समास इति।

उदाहरणम् - सूत्रस्यास्योदाहरणान्यधः प्रस्तूयन्ते। तत्रे तद्धितार्थे विषये दिक्समासस्योदाहरणं यथा पौर्वशाल इति। तथाहि पूर्वस्यां शालायां भव इति लौकिकविग्रहे पूर्वा ङि शाला ङि इत्यलौकिकविग्रहे प्रकृतसूत्रेण पूर्वा ङि इति दिग्वाचकं सुबन्तं प्रस्तुतेन सूत्रेण "दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः" इति भवार्थे तद्धितार्थे विषये शाला ङि इति समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह तत्पुरुषसमाससंज्ञं भवति। ततः समासविधायकसूत्रे अनुवृत्ते दिक्संख्ये इत्यत्र दिक्पदस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् दिग्बोध्यस्य पूर्वा ङि इति पदस्य उपसर्जनसंज्ञा भवति। ततः तस्य पूर्वनिपाते पूर्वा ङि शाला ङि इति स्थिते समुदायस्य समासत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञायां "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपोः ङ्योः लुकि पूर्वा शाला इति

भवति। तदा पूर्वाशब्दस्य "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः" इत्यनेन वार्तिकेन पुंवद्भावे निष्पन्नात् पूर्वशालाशब्दात् "दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः" इति सूत्रेण ञप्रत्यये अनुबन्धलोपे पूर्वशाला अ इति भवति। ततः "तद्धितेष्वाचामादेः" इत्यनेन पूर्वशालाशब्दस्य आद्यचः ऊकारस्य वृद्धौ औकारे पौर्वशाला इत्यस्य भसंज्ञायां "यस्येति च" इति सूत्रेण भसंज्ञकस्य आकारस्य लोपे पौर्वशाल् अ इति जाते सर्वसंयोगे निष्पन्नस्य पौर्वशालशब्दस्य प्रातिपदिकत्वात् सौ विभक्तिकार्ये पौर्वशालः इति रूपं सिद्धम्।

तद्धितार्थे विषये संख्यातत्पुरुषसमासस्योदाहरणं यथा षाण्मातुर इति। उत्तरपदे परतः दिक्समासस्योदाहरणं पञ्चगवधनः इति। उत्तरपदे परतो दिशावाचकेन सह समासस्योदाहरणं भवति पूर्वशालप्रियः इति। समाहारे वाच्ये संख्यातत्पुरुषस्योदाहरणं यथा पञ्चगवमिति।

पाठगतप्रश्नाः-२

५. "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इति सूत्रं किम्प्रकारकम्।

६. "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इति सूत्रस्यार्थः कः।

७. "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इति सूत्रस्य तद्धितार्थे विषये किमुदाहरणम्।

८. "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इति सूत्रस्य उत्तरपदे परे किमुदाहरणम्।

९. "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इति सूत्रस्य समाहारे वाच्ये किमुदाहरणम्।

[३.३] दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः॥ (४.२.१०७)

सूत्रार्थः - दिशावाचकं पूर्वपदं यस्य तस्मात् प्रातिपदिकाद् शैषिके भवाद्यर्थे असंज्ञायां गम्यमानायां तद्धितः ञप्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण असंज्ञायां गम्यमानायां तद्धितः ञप्रत्ययो विधीयते। अत्र पूर्वशाला इति स्थिते भवार्थे ञप्रत्ययविधानाय इदं सूत्रं प्रवृत्तम्। सूत्रमिदं पदत्रयात्मकम्। अत्र दिक्पूर्वपदाद् असंज्ञायां ञः इति पदच्छेदः। दिक्पूर्वपदाद् इति पञ्चम्येकवचनान्तम् असंज्ञायाम् इति सप्तम्येकवचनान्तं ञः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। दिक् दिग्वाचकं पूर्वपदं यस्य तद् दिक्पूर्वपदं तस्मादिति बहुव्रीहिः समासः। "प्रत्ययः", "परश्च", "ङ्याप्प्रातिपदिकात्", "तद्धिताः" इति सूत्रचतुष्टयमधिकृतम्। "शेषे" इत्यस्मात् सूत्रात् शेषे इति पदमनुवर्तते। एवं च सूत्रार्थः भवति - "दिशावाचकं पूर्वपदं यस्य तस्मात् प्रातिपदिकाद् शैषिके भवाद्यर्थे असंज्ञायां गम्यमानायां तद्धितः ञप्रत्ययो भवति" इति।

उदाहरणम् - सूत्रस्यास्योदाहरणं यथा पौर्वशालः इति। पूर्वस्यां शालायां भवः इति विग्रहे प्रक्रियाकार्ये पूर्वशाला इति स्थिते पूर्वशब्दस्य दिग्वाचकत्वात् पूर्वशाला इत्यस्य दिक्पूर्वपदत्वात् ततः

भवार्थे प्रकृतसूत्रेण ञप्रत्ययो भवति। ञप्रत्ययस्य ञकारस्य "चुटू" इत्यनेनेत्संज्ञायां "तस्य लोपः" इत्यनेन लोपे पूर्वशाला अ इति भवति। तदा तद्धिते परे आदिवृद्धये सूत्रं प्रवृत्तम् -

[३.४] तद्धितेष्वचामादेः॥ (७.२.११७)

सूत्रार्थः - ञिति णिति च तद्धिते परे अचाम् आदेः अचो वृद्धिः भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण असंज्ञायां गम्यमानायां तद्धितः ञप्रत्ययो विधीयते। सूत्रमिदं पदत्रयात्मकम्। अत्र तद्धितेषु अचाम् आदेः इति पदच्छेदः। "अचो ञ्णिति" इत्यस्मात् सूत्राद् अचः ञ्णिति इति पदद्वयमनुवर्तते। "मृजेर्वृद्धिः" इत्यस्मात् सूत्राद् वृद्धिः इति पदम् अनुवर्तते। "अङ्गस्य" इति सूत्रम् अधिकृतम्। ञ् च ण् च ञ्णौ, ञ्णौ इतौ यस्य स ञ्णित्, तस्मिन् इति इतरेतरद्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिसमासः। ञ्णिति इत्यनेन तद्धितेषु इत्यस्य अन्वयात् तस्य एकवचनान्तत्वं भवति। अचाम् इति निर्धारणे षष्ठी। एवं च सूत्रार्थः भवति - "ञिति णिति च तद्धिते परे अचाम् आदेः अचो वृद्धिः भवति।" इति।

उदाहरणम् - सूत्रस्यास्योदाहरणं यथा पौर्वशालः इति। पूर्वस्यां शालायां भवः इति विग्रहे प्रक्रियाकार्ये निष्पन्नात् दिक्पूर्वपदात् पूर्वशाला इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् "दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः" इत्यनेन ञप्रत्यये अनुबन्धलोपे पूर्वशाला अ इति भवति। तदा प्रकृतसूत्रेण तद्धिते ञिति ञप्रत्यये परे पूर्वशालाशब्दस्य आद्यचः ऊकारस्य वृद्धौ औकारे पौर्वशाला अ इति भवति। ततः पौर्वशाला इत्यस्य "यचि भम्" इत्यनेन भसंज्ञायां "यस्येति च" इति सूत्रेण भसंज्ञकस्य आकारस्य लोपे पौर्वशाल् अ इति जाते सर्वसंयोगे निष्पन्नस्य पौर्वशालशब्दस्य प्रातिपदिकत्वात् ततः सौ विभक्तिकार्ये पौर्वशालः इति रूपं सिद्धम्।

पञ्च गावः धनं यस्य इति लौकिकविग्रहे पञ्चन् जस् गो जस् धन सु इत्यलौकिकविग्रहे "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेन बहुव्रीहिसमासे समुदायस्य समासत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपां लुकि पञ्चन् गो धन इति भवति। अत्र धनशब्दे उत्तरपदे परतः "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इति सूत्रेण बहुव्रीहिगर्भे संख्यावाचिपञ्चन्शब्दस्य समानाधिकरणेन गोपदेन साकं विकल्पेन अवान्तरतत्पुरुषसमासे प्राप्ते "द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्" इत्यनेन नित्ये समासे पञ्चन् इत्यस्य उपसर्जनत्वात्पूर्वनिपाते नकारस्य "न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इत्यनेन लोपे पञ्च गो धन इति स्थिते समासान्तविधायकं सूत्रं प्रवर्तते -

[३.५] गोरतद्धितलुकि॥ (५.४.९२)

सूत्रार्थः - गोशब्दान्तात् तत्पुरुषात् समासान्तः टच्प्रत्ययो भवति न तद्धितलुकि।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तः टच्प्रत्ययो विधीयते।सूत्रमिदं पदद्वयात्मकम्। अत्र गोः इति पञ्चम्येकवचनान्तम् अतद्धितलुकि इति सप्तम्येकवचनान्तं च पदम्। न तद्धितलुकि अतद्धितलुकि इति नञ्समासः। "तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः" इत्यस्मात् सूत्रात् तत्पुरुषस्येति पदम् अनुवर्तते। तच्च पदं पञ्चम्यां विपरिणतं गोः इत्यनेन विशिष्यते। ततः तदन्तविधिना

गोऽन्ताद् इति समायाति। "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इत्यस्मात् सूत्रात् टच् इत्यनुवर्तते। "समासान्तः" इत्यधिक्रियते। एवमर्थः समायाति - "गोशब्दान्तात् तत्पुरुषात् समासान्तः टच्प्रत्ययो भवति न तु तद्धितलुकि" इति।

उदाहरणम् - सूत्रस्यास्योदाहरणं पञ्चगवधनः इति। "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इत्यनेन समासे प्रक्रियाकार्ये पञ्च गो धन इति स्थिते प्रस्तुतेन सूत्रेण गोशब्दान्तात् पञ्चगो इत्यस्मात् समासान्तः टच्प्रत्ययो भवति। टचः टस्य "चुटू" इत्यनेन टकारस्य च "हलन्त्यम्" इत्यनेन इत्संज्ञायां "तस्य लोपः" इत्यनेन लोपे पञ्च गो अ धन इति स्थिते "एचोऽयवायावः" इत्यनेन गोशब्दावयवस्य ओकारस्य अवादेशे सर्वसंयोगे निष्पन्नात् पञ्चगवधनशब्दात् प्रक्रियाकार्ये सौ पञ्चगवधनः इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-३

१०. "दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः" इति सूत्रस्यार्थः कः।

११. पौर्वशालः इत्यत्र कस्मिन्नर्थे कः तद्धितप्रत्ययः।

१२. "तद्धितेष्वचामादेः " इति सूत्रस्यार्थः कः।

१३. पौर्वशालः इत्यत्र केन सूत्रेण कथं च वृद्धिः।

१४. "गोरतद्धितलुकि" इति सूत्रस्यार्थः कः।

१५. पञ्चगवधनः इत्यत्र टच्प्रत्ययः केन सूत्रेण कथं च।

समाहारे वाच्ये एतत्प्रकरणोपकारकाणि सूत्राणि वर्ण्यन्ते -

[३.६] तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः॥ (१.२.४२)

सूत्रार्थः - समानाधिकरणः तत्पुरुषसमासः कर्मधारयसंज्ञको भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। अनेन सूत्रेण समानाधिकरणस्य तत्पुरुषस्य कर्मधारयसंज्ञा विधीयते। सूत्रमिदं पदत्रयात्मकम्। अत्र तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः इति पदत्रयं प्रथमैकवचनान्तम्। समानम् एकम् अधिकरणं वाच्यं ययोः ते समानाधिकरणे पदे इति बहुव्रीहिः। समानाधिकरणे नाम समानविभक्तिके। समानाधिकरणे पदे स्तः अस्येति विग्रहे "अर्शआदिभ्योऽच्" इत्यनेन सूत्रेण मत्वर्थे अर्शआदित्वाद् अचि समानाधिकरणः इति निष्पन्नः। समानाधिकरणः नाम समानाधिकरणपदकः। एवम् अस्य सूत्रस्यार्थः समायाति - "समानाधिकरणपदकः तत्पुरुषसमासः कर्मधारयसंज्ञको भवति" इति।

कर्मधारयसंज्ञायां सत्यां कृष्णा चतुर्दशी इति विग्रहे "पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु" इत्यनेन सूत्रेण पूर्वपदस्य कृष्णापदस्य कर्मधारयसमासे पुंवद्भावे प्रक्रियाकार्ये कृष्णचतुर्दशी इति रूपं सिध्यति।

कर्मधारयसंज्ञकस्य तत्पुरुषसंज्ञा अप्यभीष्टा। अत एव "आकडारादेका संज्ञा" इति सूत्रस्याधिकारे अस्य सूत्रस्य पाठो न विहितः।

[३.७] पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु॥ (६.३.४२)

सूत्रार्थः - भाषितपुंस्कात्पर ऊङोऽभावो यस्मिन् तथाभूतस्य स्त्रीलिङ्गकस्य पूर्वपदस्य कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतः पुंवाचकस्येव रूपं भवति।

सूत्रव्याख्या - इदम् अतिदेशसूत्रम्। अनेन सूत्रेण पुंवद्भावस्यातिदेशो भवति। सूत्रे अस्मिन् पदद्वयं पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु चेति। पुंवत् इति वतिप्रत्ययान्तम् अव्ययम्, कर्मधारयजातीयदेशीयेषु इति च सप्तमीबहुवचनान्तं पदम्। कर्मधारयश्च जातीयश्च देशीयश्च कर्मधारयजातीयदेशीयास्तेषु कर्मधारयजातीयदेशीयेषु इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः। अत्र विषयभेदात् सप्तम्या अपि भेदः। कर्मधारये इत्यत्र अधिकरणसप्तमी, जातीयदेशीयेषु इत्यत्र परसप्तमी। अत्र "स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु" इति सूत्रात् स्त्रियाः भाषितपुंस्कादनूङ् चेति पदद्वयम् अनुवर्तते। अत्र भाषितपुंस्कादनूङ् इति लुप्तषष्ठ्येकवचनान्तं समस्तं पदं स्त्रियाः इत्यस्य विशेषणम्।अत्र निपातनात् पञ्चम्याः अलुक् षष्ठ्याश्च लुक्। भाषितः पुमान् यस्मिन् सः भाषितपुंस्कः इति बहुव्रीहिसमासः, तस्मात् भाषितपुंस्काद् इति। ऊङोऽभावः अनूङ् इति अव्ययीभावः। भाषितपुंस्काद् अनूङ् यस्यां सा भाषितपुंस्कादनूङ्, तस्याः भाषितपुंस्कादनूङ् इति। अतः सूत्रस्यास्यार्थस्तावत् - "भाषितपुंस्कात्पर ऊङोऽभावो यस्मिन् तथाभूतस्य स्त्रीलिङ्गकस्य पूर्वपदस्य कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतः पुंवाचकस्येव रूपं भवति" इति।

उदाहरणम् - अत्रोदाहरणं तावत् कृष्णचतुर्दशी इति। कृष्णा चासौ चतुर्दशी च इति लौकिकविग्रहे कृष्णा सु चतुर्दशी सु इत्यलौकिकविग्रहे "विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" इत्यनेन तत्पुरुषसमासे, कृष्णा सु इत्यस्य पूर्वनिपाते प्रातिपदिकसंज्ञायां ततः सुब्लुकि कृष्णा चतुर्दशी इति भवति। कृष्णाचतुर्दशी इति समानाधिकरणस्य तत्पुरुषस्य "तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः" इत्यनेन कर्मधारयसंज्ञा भवति। ततः अत्र कृष्णा इत्यस्य पुंलिङ्गे अपि समानार्थे प्रयोगाद् भाषितपुंस्कत्वात् ततः ऊङः अभावाद् प्रस्तुतसूत्रेण पुंवद्भावे कृष्णचतुर्दशी इति भवति। ततः कृष्णचतुर्दशीशब्दस्वरूपस्य एकदेशविकृतन्यायेन समासत्वाक्षत्या ततः सौ विभक्तिकार्ये कृष्णचतुर्दशी इति रूपम्। जातीयर्-प्रत्यये परे पाचकजातीया इति, देशीयर्-प्रत्यये परे च पुंवद्भावस्य पाचकदेशीया इत्युदाहरणम्।

[३.८] संख्यापूर्वो द्विगुः॥ (२.१.५२)

सूत्रार्थः - तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च इत्यस्मिन् सूत्रे उक्तः त्रिविधः संख्यापूर्वः समासो द्विगुसंज्ञो भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। अनेन सूत्रेण संख्यापूर्वस्य तत्पुरुषस्य द्विगुसंज्ञा विधीयते। सूत्रमिदं पदद्वयात्मकम्। अत्र संख्यापूर्वः द्विगुः इति पदद्वयं प्रथमैकवचनान्तम्। संख्या पूर्वः पूर्वावयवः

यस्य स संख्यापूर्वः इति बहुव्रीहिसमासः। "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इत्यत्रोक्तः त्रिविधः संख्यापूर्वपदः समासः अत्र संख्यापूर्वशब्देन गृह्यते। एतस्य सूत्रस्य अर्थो भवति - "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इत्यनेन तद्धितार्थे विषये, उत्तरपदे परे समाहारे च वाच्ये यः संख्यापूर्वपदः समासः भवति स द्विगुसंज्ञको भवति" इति।

उदाहरणम् - सूत्रस्यास्य तद्धितार्थे विषये पञ्चकलापः इति, उत्तरपदे परतः पञ्चगवधनः इति, समाहारे च वाच्ये पञ्चगवम् इत्युदाहरणं भवति। तथाहि पञ्चानां गवां समाहारः इति लौकिकविग्रहे पञ्चन् आम् गो आम् इत्यलौकिकविग्रहे "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इत्यनेन समासे प्रक्रियाकार्ये निष्पन्नात् गोशब्दान्तात् पञ्चगोशब्दात् "गोरतद्धितलुकि" इति सूत्रेण टच्प्रत्यये पञ्चगो अ इति भवति। ततः "एचोऽयवायावः" इति सूत्रेण गकारोत्तरस्य ओकारस्य अवादेशे पञ्चगव इति भवति। "तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः" इत्यनेन कर्मधारयसंज्ञायां प्रकृतसूत्रेण पञ्चन् इति संख्यापूर्वत्वाद् पञ्चगव इत्यस्य द्विगुसमासः भवति। ततः द्विगुसमासे विशेषकार्यबोधनाय सूत्रं प्रवृत्तम् -

[३.९] द्विगुरेकवचनम्॥ (२.४.१)

सूत्रार्थः - दिग्वर्थः समाहारः एकवद् भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण एकवद्भावः विधीयते। सूत्रमिदं पदद्वयात्मकम्। अत्र द्विगुः एकवचनम् इति पदद्वयं प्रथमैकवचनान्तम्। "समाहारग्रहणं कर्तव्यम्" इति वार्तिकबलात् सूत्रे समाहारः इति पदम् आगच्छति। वक्तीति विग्रहे "कृत्यल्युटो बहुलम्" इत्यनेन बाहुलकात् कर्तरि ल्युटि नपुंसकत्वे वचनम् इति निष्पन्नम्। एकस्य वचनम् एकवचनम् इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। एकस्य अर्थस्य प्रतिपादकः इत्यर्थः। "समाहारार्थे यः द्विगुः भवति स एकवचनं भवति" इति सूत्रार्थः।

उदाहरणम् - तथाहि पञ्चानां गवां समाहारः इति लौकिकविग्रहे पञ्चन् आम् गो आम् इत्यलौकिकविग्रहे "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इत्यनेन समासे प्रक्रियाकार्ये निष्पन्नस्य पञ्चगवशब्दस्य "संख्यापूर्वो द्विगुः" इत्यनेन द्विगुसमासे प्रस्तुतसूत्रेण एकवद्भावः विधीयते। ततः सूत्रं प्रवृत्तम्-

[३.१०] स नपुंसकम्॥ (२.४.१७)

सूत्रार्थः - समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण नपुंसकत्वं विधीयते। सूत्रमिदं पदद्वयात्मकम्। अत्र स नपुंसकम् इति पदद्वयं प्रथमैकवचनान्तम्। अत्र सः इति पदेन समाहारार्थे द्विगोः समाहारद्वन्द्वस्य च ग्रहणम्। एवं "समाहारे द्विगुः द्वन्द्वश्च नपुंसकं भवति" इति सूत्रार्थः।

द्विगुसमासस्य तत्पुरुषभेदत्वात् "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" इत्यनेन प्राप्तायाः द्विगोः द्वन्द्वस्य च परवल्लिङ्गताया अपवादभूतं सूत्रमिदम्।

उदाहरणम् - पञ्चगवम् इत्युदाहरणम्। तथाहि पञ्चानां गवां समाहारः इति लौकिकविग्रहे पञ्चन् आम् गो आम् इत्यलौकिकविग्रहे "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इत्यनेन समासे प्रक्रियाकार्ये निष्पन्नस्य

पञ्चगवशब्दस्य "संख्यापूर्वो द्विगुः" इत्यनेन द्विगुसमासो भवति। ततः एकवद्भावे प्रकृतसूत्रेण तस्य नपुंसकलिङ्गत्वं विधीयते। तेन पञ्चगवशब्दात् नपुंसके सौ सोरमि प्रक्रियाकार्ये पञ्चगवम् इति रूपं निष्पद्यते। समाहारद्वन्द्वे अस्य सूत्रस्योदाहरणं पाणिपादम् इति।

पाठगतप्रश्नाः-४

१६. "तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः" इति सूत्रस्यार्थः कः।

१७. "पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु" इति सूत्रस्यार्थः कः।

१८. "पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु" इति सूत्रस्योदाहरणमेकं देयम्।

१९. "संख्यापूर्वो द्विगुः" इति सूत्रस्यार्थः कः।

२०. "द्विगुरेकवचनम्" इति सूत्रस्यार्थः कः।

२१. "स नपुंसकम्" इति सूत्रस्यार्थः कः।

२२. द्विगौ एकवद्भावस्योदाहरणमेकं देयम्।

[३.११] विशेषणं विशेष्येण बहुलम्॥ (२.१.५७)

सूत्रार्थः - भेदकं भेद्येन समानाधिकरणेन सह बहुलं समस्यते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण विशेषणविशेष्यसमासो विधीयते। पदत्रयात्मके अस्मिन् सूत्रे विशेषणमिति प्रथमैकवचनान्तं, विशेष्येण इति तृतीयैकवचनान्तं, बहुलम् इति प्रथमैकवचनान्तं च पदम्। "प्राक्कडारात्समासः", "सह सुपा", "तत्पुरुषः" इति सूत्रत्रयमधिकृतम्। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इत्यस्मात् सुप् इति पदमनुवर्तते। "पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन" इत्यस्मात् सूत्रात् समानाधिकरणेन इति पदम् अनुवर्तते। विशिष्यते अनेनेति विशेषणम्, अन्यस्मात् व्यावर्तकं भेदकम्। यद् भिद्यते तद् व्यावर्त्यं भेद्यं विशेष्यम् इति। अतः सूत्रस्यास्यार्थस्तावत् "भेदकं समानाधिकरणेन भेद्येन बहुलं समस्यते, स च तत्पुरुषसंज्ञो भवति" इति।

"तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः" इति सूत्रबलात् अयं समासः कर्मधारयसंज्ञकोऽपि भवति। वाग्रहणेनैव सिद्धे सूत्रे बहुलग्रहणात् सर्वोपाधिव्यभिचारः। तेन कृष्णसर्पः इत्यादौ नित्यसमासः। रामो जामदग्न्यः इत्यादौ तु समासः न भवति।

उदाहरणम् - नीलोत्पलम् इत्याद्यत्रोदाहरणम्। नीलं च तदुत्पलम् इति लौकिकविग्रहे नील सु उत्पल सु इत्यलौकिकविग्रहे विशेषणवाचकं नील सु इति सुबन्तं समानाधिकरणेन विशेष्येण उत्पल सु इत्यनेन सुबन्तेन प्रस्तुतसूत्रेण तत्पुरुषसमाससंज्ञं भवति। ततः समासविधायकसूत्रे विशेषणम् इत्यस्य प्रथमानिर्देशात् तद्बोध्यस्य नील सु इति पदस्य उपसर्जनत्वेन पूर्वनिपाते नील सु उत्पल सु इति भवति। ततः समुदायस्य समासत्वेन प्रातिपदिकत्वात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपः सुद्वयस्य लुकि

नील उत्पल इति भवति। ततः "आद् गुणः" इति सूत्रेण अकारस्य उकारस्य च स्थाने एकारे एकादेशे निष्पन्नस्य नीलोत्पलशब्दस्य एकदेशविकृतन्यायेन प्रातिपदिकत्वात् "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" इति सूत्रेण नपुंसके लिङ्गे वर्तमानात् ततः सौ, सोरमि विभक्तिकार्ये नीलोत्पलम् इति रूपं सिद्धम्।

नीलपदस्य अनीलादुत्पलाद् उत्पलशब्दस्य व्यावर्तकत्वेन विशेषणत्वमस्ति। तथैव उत्पलपदम् अनुत्पलान्नीलं व्यावर्तयतीत्युत्पलपदस्यापि विशेषणत्वम्। अतः उत्पलशब्दस्य पूर्वनिपातो भवतु इति शङ्का भवति। अत्र समाधानं तावद् जातिगुणक्रियावाचिनां शब्दानां समभिव्याहारे जातिवाचक एव विशेष्यम्, अन्यद् विशेषणं स्वभावात्। अत्र उत्पलशब्दस्य जातिवाचकत्वाद् विशेषणत्वाभावात् न पूर्वनिपातः। गुणशब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोः समभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावस्य नास्ति नियमः। अतः गुणवाचकयोः विशेषणविशेष्यभावे खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्जः इति रूपद्वयं भवति। एवमेव क्रियाशब्दयोरपि समभिव्याहारे पाचकपाठकः पाठकपाचकः इति रूपद्वयम्। तथा गुणक्रियाशब्दयोः समभिव्याहारे खञ्जपाचकः, पाचकखञ्जः इति रूपद्वयम्। सामान्यजातिविशेषजातिशब्दयोः समभिव्याहारे तु विशेषजातिरेव विशेषणम्। यथा शिंशपावृक्षः इत्यादौ।

[३.१२] कुत्सितानि कुत्सनैः॥ (२.१.५३)

सूत्रार्थः - कुत्स्यमानानि सुबन्तानि कुत्सनैः समानाधिकरणैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण तत्पुरुषसमासो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयम् अस्ति। अत्र कुत्सितानि इति प्रथमाबहुवचनान्तं कुत्सनैः इति च तृतीयाबहुवचनान्तं पदम्। अत्र "पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन" इति सूत्रात् समानाधिकरणेन इति पदम् अनुवर्तते। तच्च विभक्तिविपरिणामेन कुत्सनैः इत्यस्य विशेषणत्वात् समानाधिकरणैः इति भवति। "प्राक्कडारात्समासः", "सह सुपा", "तत्पुरुषः" इति सूत्रत्रयमधिकृतम्। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इत्यस्मात् सुप् इति पदमनुवर्तते। सुप् इत्यस्य तदन्तविधौ सुबन्तम् इति लभ्यते। कुत्सितशब्दे वर्तमाने क्तप्रत्ययः, व्याख्यानात्। कुत्सितानि इत्यस्य कुत्स्यमानानि इत्यर्थः। अतः सूत्रस्यास्यार्थः "कुत्स्यमानानि सुबन्तानि कुत्सनैः समानाधिकरणैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति" इति।

उदाहरणम् - अत्रोदाहरणं तावत् वैयाकरणखसूचिः इति। वैयाकरणश्चासौ खसूचिश्चेति इति लौकिकविग्रहे वैयाकरण सु खसूचि सु इत्यलौकिकविग्रहे कुत्स्यमानवाचकं वैयाकरण सु इति सुबन्तं समानाधिकरणेन खसूचि सु इत्यनेन सुबन्तेन सह तत्पुरुषसमाससंज्ञं भवति। ततः कुत्सितार्थस्य वैयाकरण सु इत्यस्य पूर्वनिपाते सुब्लुकि निष्पन्नात् वैयाकरणखसूचिशब्दात् सौ प्रक्रियाकार्ये वैयाकरणखसूचिः इति रूपं निष्पन्नम्। एवमेव मीमांसकदुर्दुरूटः इत्यादिकमेतस्य सूत्रस्योदाहरणम्।

पाठगतप्रश्नाः-५

२३. "विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" इति सूत्रस्यार्थः कः।

२४. "विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" इति सूत्रे बहुलग्रहणस्य किं फलम्।

२५. नीलोत्पलम् इत्यत्र नीलशब्दस्य विशेष्यत्वं कुतः न।

२६. गुणक्रियावाचकानां समभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावस्योदाहरणं देयम्।

२७. "कुत्सितानि कुत्सनैः" इति सूत्रस्यार्थः कः।

२८. "कुत्सितानि कुत्सनैः" इति सूत्रस्योदाहरणं देयम्।

[३.१३] पापाणके कुत्सितैः॥ (२.१.५४)

सूत्रार्थः - पापशब्दः अणकशब्दश्च कुत्स्यमानैः समानाधिकरणैः सुबन्तैः सह समस्यते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण तत्पुरुषसमासो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयम् अस्ति। अत्र पापाणके इति प्रथमाद्विवचनान्तं कुत्सितैः इति च तृतीयाबहुवचनान्तं पदम्। अत्र "पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन" इति सूत्रात् समानाधिकरणेन इति पदम् अनुवर्तते। तच्च विभक्तिविपरिणामेन कुत्सितैः इत्यस्य विशेषणत्वात् समानाधिकरणैः इति भवति। "प्राक्कडारात्समासः", "सह सुपा", "तत्पुरुषः" इति सूत्रत्रयमधिकृतम्। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इत्यस्मात् सुप् इति पदमनुवर्तते। सुप् इत्यस्य तदन्तविधौ कुत्सितैः इत्यस्य विशेषणत्वात् सुबन्तैः इति लभ्यते। कुत्सितैः नाम कुत्स्यमानैः। अतः सूत्रस्यास्यार्थस्तावत् - "पापशब्दः अणकशब्दश्च कुत्स्यमानैः समानाधिकरणैः सुबन्तैः सह समस्यते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति" इति।

"विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" इत्यनेन एव सूत्रकार्ये सिद्धे सूत्रमिदं किमर्थमिति प्रश्नः समायाति। अत्रोत्तरं तावत् पूर्वसूत्रस्यापवादभूतमिदं सूत्रम्। अत्र पापाणके इति प्रथमान्तत्वेन पठितत्वात् समासे तयोरेव शब्दयोः पूर्वनिपातः।

उदाहरणम् - अत्रोदाहरणं तावत् पापनापितः इति। पापश्चासौ नापितश्चेति इति लौकिकविग्रहे पाप सु नापित सु इत्यलौकिकविग्रहे पाप सु इति सुबन्तं समानाधिकरणेन कुत्स्यमानेन नापित सु इत्यनेन सुबन्तेन सह प्रोक्तसूत्रेण तत्पुरुषसमाससंज्ञं भवति। ततः पापशब्दस्य पूर्वनिपाते सुब्लुकि निष्पन्नात् पापनापितशब्दात् सौ प्रक्रियाकार्ये पापनापितः इति रूपं निष्पन्नम्। एवमेव अणककुलालः इति अस्य सूत्रस्योदाहरणम्।

[३.१४] उपमानानि सामान्यवचनैः॥ (२.१.५५)

सूत्रार्थः - उपमानवाचकानि सुबन्तानि सामान्यवचनैः समानाधिकरणैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण तत्पुरुषसमासो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयम् अस्ति। अत्र उपमानानि इति प्रथमाबहुवचनान्तं सामान्यवचनैः इति च तृतीयाबहुवचनान्तं पदम्। अत्र "पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन" इति सूत्रात् समानाधिकरणेन इति पदम् अनुवर्तते। तच्च विभक्तिविपरिणामेन सामान्यवचनैः इत्यस्य विशेषणत्वात् समानाधिकरणैः इति भवति। "प्राक्कडारात्समासः", "सह सुपा", "तत्पुरुषः" इति सूत्रत्रयमधिकृतम्। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इत्यस्मात् सुप् इति पदमनुवर्तते। सुप् इत्यस्य तदन्तविधौ समानाधिकरणैः इत्यनेनान्वयात् सुबन्तैः इति लभ्यते। उपपूर्वकात् मीधातोः करणे ल्युटि उपमानशब्दो निष्पद्यते। उपमीयते सदृशतया परिच्छिद्यते यैस्तानि उपमानानि। समानस्य भावः सामान्यं, साधारणो धर्मः इति तदर्थः। सामान्यम् उक्तवन्तः इति सामान्यवचनाः, तैः सामान्यवचनैः। उपमानोपमेयसाधारणो यो धर्मस्तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः। ये शब्दाः पूर्वं साधारणधर्ममुक्त्वा मत्वर्थीयाच्प्रत्ययबलात् तद्वति द्रव्ये वर्तन्ते ते सामान्यवचना इति वैयाकरणराद्धान्तः। अतः सूत्रस्यास्यार्थस्तावत् "उपमानवाचकानि सुबन्तानि सामान्यवचनैः समानाधिकरणैः सुबन्तैः सह वा समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति" इति।

"विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" इत्यनेनैव समासे उपमानवाचकस्य पूर्वनिपाते सिद्धे सूत्रमिदं व्यर्थमिति चेदुच्यते उपमानवाचकपदस्यैव पूर्वनिपातः यथा स्यात् तदर्थमिदं सूत्रम्। अन्यथा उभयोः गुणवाचकत्वेन विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् खञ्जकुब्जः, कुब्जखञ्जः इतिवद् अनियमापत्तिरिति स्यात्।

उदाहरणम् - अत्रोदाहरणं तावत् घनश्यामः इति। घन इव श्यामः इति लौकिकविग्रहे घन सु श्याम सु इत्यलौकिकविग्रहे उपमानवाचकं घन सु इति सुबन्तं समानाधिकरणेन श्याम सु इत्यनेन सामान्यवचनेन सह विकल्पेन प्रकृतसूत्रेण तत्पुरुषसमाससंज्ञं भवति। ततः समासविधायकशास्त्रे उपमानानि इत्यस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् तद्बोध्यस्य घन सु इत्यस्य उपसर्जनसंज्ञायां पूर्वनिपाते, समुदायस्य समासत्वात् सुब्लुकि निष्पन्नात् घनश्यामशब्दात् सौ प्रक्रियाकार्ये घनश्यामः इति रूपं निष्पन्नम्।

घनशब्दस्य जलधरवाचकत्वात् श्यामशब्दस्य च रामार्थवाचकत्वात् नास्ति सामानाधिकरण्यम् इति शङ्का। समाधानं तावद् घनपदं घनसदृशे रामे वर्तते, श्यामशब्दोऽपि श्यामगुणविशिष्टे रामे वर्तते इत्यस्ति सामानाधिकरण्यम्।

पाठगतप्रश्नाः-६

२९. "पापाणके कुत्सितैः" इति सूत्रस्यार्थः कः।

३०. "पापाणके कुत्सितैः" इति सूत्रस्योदाहरणं देयम्।

३१. "विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" इत्यनेन एव सिद्धे "पापाणके कुत्सितैः" इति सूत्रं किमर्थम्।

३२. "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति सूत्रस्यार्थः कः।

३३. "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति सूत्रस्योदाहरणं देयम्।

३४. "विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" इत्यनेन एव सिद्धे "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति सूत्रं किमर्थम्।

[३.१५] उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे॥ (२.१.५५)

सूत्रार्थः - उपमेयं सुबन्तं उपमानैः व्याघ्रादिभिः समानाधिकरणैः सुबन्तैः सह विकल्पेन समस्यते साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति, तत्पुरुषसंज्ञकश्च भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण तत्पुरुषसमासो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् पदत्रयम् अस्ति। अत्र उपमितमिति प्रथमैकवचनान्तं, व्याघ्रादिभिः इति तृतीयाबहुवचनान्तं, सामान्याप्रयोगे इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। अत्र "पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन" इति सूत्रात् समानाधिकरणेन इति पदम् अनुवर्तते। तच्च विभक्तिविपरिणामेन व्याघ्रादिभिः इत्यस्य विशेषणत्वात् समानाधिकरणैः इति भवति। "प्राक्कडारात्समासः", "सह सुपा", "तत्पुरुषः" इति सूत्रत्रयमधिकृतम्। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इत्यस्मात् सुप् इति पदमनुवर्तते। सुप् इत्यस्य तदन्तविधौ उपमितम् इत्यनेनान्वयात् सुबन्तम् इति लभ्यते। सुपा इत्यस्य तदन्तविधौ व्याघ्रादिभिः इत्यनेनान्वयात् सुबन्तैः इति लभ्यते। उपमितं नाम उपमेयम्। भूतकालः अत्र न विवक्षितः। तच्च सम्बन्धिशब्दत्वाद् उपमानमाक्षिपति। आक्षिप्तस्य उपमानस्य समानाधिकरणेन इत्यस्य च व्याघ्रादिभिः सहान्वयः भवति। एवम् समानाधिकरणैः उपमानैः व्याघ्रादिभिः सुबन्तैः इत्यर्थः। समानस्य भावः सामान्यं, साधारणो धर्मः इत्यर्थः। सामान्यस्य अप्रयोगः सामान्याप्रयोगः, तस्मिन् सामान्याप्रयोगे इति षष्ठीतत्पुरुषः। अतः सूत्रस्यास्यार्थः - "उपमेयं सुबन्तं उपमानैः व्याघ्रादिभिः समानाधिकरणैः सुबन्तैः सह विकल्पेन समस्यते साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति, तत्पुरुषसंज्ञकश्च भवति" इति।

अत्र उपमानोपमेययोः उपमानस्यैव पूर्वनिपाते प्राप्ते उपमितस्य पूर्वनिपातविधानार्थम् इदम्।

उदाहरणम् - पुरुषव्याघ्रः इत्यादिकमस्य सूत्रस्योदाहरणम्। पुरुषो व्याघ्र इव इति लौकिकविग्रहे पुरुष सु व्याघ्र सु इत्यलौकिकविग्रहे उपमेयवाचकं पुरुष सु इति सुबन्तं समानाधिकरणेन व्याघ्र सु इत्युपमानवाचकेन सुबन्तेन सह विकल्पेन प्रकृतसूत्रेण तत्पुरुषसमाससंज्ञं भवति। ततः पुरुष सु इत्युपमेयस्य उपसर्जनत्वात् पूर्वनिपाते सुब्लुकि निष्पन्नात् पुरुषव्याघ्रशब्दात् सौ प्रक्रियाकार्ये पुरुषव्याघ्रः इति रूपं सिद्धम्। अत्र सादृश्यबोधकशौर्यात्मकसाधारणधर्मस्याप्रयोगात् प्रस्तुतसूत्रेण समासः।

सामान्याप्रयोगे इति वचनात् पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति विग्रहे उपमानोपमेयसाधारणधर्मस्य शौर्यस्य प्रयोगात् प्रस्तुतसूत्रेण न समासः। व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् मुखपद्मम्, मुखकमलम्, करकिसलयम् इत्यादीन्यपि सिध्यन्ति।

(३.१५.१) शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - शाकपार्थिवादीनां शब्दानां सिद्धये पूर्वपदे स्थितस्य उत्तरपदलोपस्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्।

वार्तिकव्याख्या - "वर्णो वर्णेन" इति सूत्रस्थे महाभाष्ये "समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च" इति। तस्यैव वार्तिकस्य सज्जीकरणेन पूर्वोक्तं वार्तिकरूपम् आगतम्। शाकपार्थिवादीनां सिद्धौ वारद्वयं समासः भवति। आदौ पदद्वयस्य समासेन एकं पदं निर्मीयते, ततः समस्तस्य पदस्य अन्येन समानाधिकरणेन पदेन सह कर्मधारयसमासो भवति। तत्र कर्मधारयसमासे पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य अनेन वार्तिकेन लोपो भवति।

उदाहरणम् - वार्तिकस्यास्योदाहरणं भवति शाकपार्थिवः इति। शाकः प्रियः यस्येति विग्रहे "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेन समासे शाकप्रियः इति रूपम्। शाकप्रियः पार्थिवः इति लौकिकविग्रहे शाकप्रिय सु पार्थिव सु इत्यलौकिकविग्रहे विशेषणं विशेष्येण बहुलम् इत्यनेन सूत्रेण समासे प्रक्रियाकार्ये शाकप्रियपार्थिवशब्दो निष्पन्नः। तदा अनेन वार्तिकेन पूर्वपदस्य शाकप्रियेत्यस्य उत्तरपदस्य प्रियशब्दस्य लोपे प्रक्रियाकार्ये शाकपार्थिवः इति रूपं निष्पद्यते। एतस्यान्यदुाहरणं भवति देवब्राह्मणः। देवानां पूजकः देवपूजकः, देवपूजकः ब्राह्मणः देवब्राह्मणः।

पाठगतप्रश्नाः-७

३५. "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" इति सूत्रस्यार्थः कः।
३६. "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" इति सूत्रस्योदाहरणं देयम्।
३७. "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" इति सूत्रस्य किं प्रयोजनम्।
३८. "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" इति सूत्रे सामान्याप्रयोगे इति पदं किमर्थम्।
३९. "शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्" इति वार्तिकस्यार्थः कः।
४०. "शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्" इति वार्तिकस्योदाहरणं देयम्।

[३.१६] सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः॥ (२.१.६१)

सूत्रार्थः - सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः समानाधिकरणैः पूज्यमानैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण तत्पुरुषसमासो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयम् अस्ति। अत्र सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः इति इतरेतरद्वन्द्वसमासनिष्पन्नं प्रथमाबहुवचनान्तं, पूज्यमानैः इति

तृतीयाबहुवचनान्तं पदम्। अत्र "पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन" इति सूत्रात् समानाधिकरणेन इति पदम् अनुवर्तते। तस्य च पूज्यमानैः इत्यनेनान्वयाद् विभक्तिविपरिणामेन समानाधिकरणैः इति भवति। "प्राक्कडारात्समासः", "सह सुपा", "तत्पुरुषः" इति सूत्रत्रयमधिकृतम्। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इत्यस्मात् सुप् इति पदमनुवर्तते। सुप् इत्यस्य तदन्तविधौ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः इत्यनेनान्वयात् सुबन्ताः इति लभ्यते। सुपा इत्यस्य तदन्तविधौ पूज्यमानैः इत्यनेनान्वयात् सुबन्तैः इति लभ्यते। अतः सूत्रस्यास्यार्थस्तावत् - "सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः सुबन्ताः पूज्यमानैः समानाधिकरणैः सुबन्तैः सह वा समस्यन्ते, तत्पुरुषसंज्ञकश्च भवति" इति।

"विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" इत्यनेन एव समासे सिद्धे सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टानां शब्दानां पूर्वनिपातनियमाय इदं सूत्रम्।

उदाहरणम् - सद्वैद्यः इत्यादिकमस्य सूत्रस्योदाहरणम्। सन् वैद्यः इति लौकिकविग्रहे सत् सु वैद्य सु इत्यलौकिकविग्रहे सत् सु इत्यस्य समानाधिकरणेन वैद्य सु इत्यनेन पूज्यमानवाचकेन सुबन्तेन सह विकल्पेन प्रकृतसूत्रेण समासे प्रक्रियाकार्ये सद्वैद्यः इति रूपं सिद्धम्। एवमेव महावैयाकरणः इत्यादिकमस्योदाहरणम्।

[३.१७] वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्॥ (२.१.६२)

सूत्रार्थः - पूज्यमानं सुबन्तं वृन्दारकनागकुञ्जरैः समानाधिकरणैः सुबन्तैः सह वा समस्यते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण तत्पुरुषसमासो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयम् अस्ति। अत्र वृन्दारकनागकुञ्जरैः इति इतरेतरद्वन्द्वसमासनिष्पन्नं तृतीयाबहुवचनान्तं, पूज्यमानम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। अत्र "पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन" इति सूत्रात् समानाधिकरणेन इति पदम् अनुवर्तते। तस्य च वृन्दारकनागकुञ्जरैः इत्यनेनान्वयाद् विभक्तिविपरिणामेन समानाधिकरणैः इति भवति। "प्राक्कडारात्समासः", "सह सुपा", "तत्पुरुषः" इति सूत्रत्रयमधिकृतम्। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इत्यस्मात् सुप् इति पदमनुवर्तते। सुप् इत्यस्य तदन्तविधौ पूज्यमानम् इत्यनेनान्वयात् सुबन्तम् इति लभ्यते। सुपा इत्यस्य तदन्तविधौ वृन्दारकनागकुञ्जरैः इत्यनेनान्वयात् सुबन्तैः इति लभ्यते। अतः सूत्रस्यास्यार्थस्तावत् - "पूज्यमानं सुबन्तं वृन्दारकनागकुञ्जरैः समानाधिकरणैः सुबन्तैः सह वा समस्यते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति" इति।

उदाहरणम् - गोवृन्दारक इत्यादिकमस्य सूत्रस्योदाहरणम्। गौः वृन्दारक इव इति लौकिकविग्रहे गो सु वृन्दारक सु इत्यलौकिकविग्रहे गो सु इति पूज्यमानं सुबन्तं समानाधिकरणेन वृन्दारक सु इत्यनेन सुबन्तेन सह विकल्पेन प्रकृतसूत्रेण तत्पुरुषसमाससंज्ञं भवति। ततः प्रक्रियाकार्ये निष्पन्नात् गोवृन्दारकशब्दात् सौ गोवृन्दारकः इति रूपं सिद्धम्। एवमेव गोनागः इत्यादिकमस्योदाहरणम्।

[३.१८] किं क्षेपे॥ (२.१.६४)

सूत्रार्थः - निन्दायां गम्यमानायां किमित्यव्ययं समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्यते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण तत्पुरुषसमासो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयम् अस्ति। अत्र किम् इति अव्ययम्, क्षेपे इति च सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। "प्राक्कडारात्समासः", "सह सुपा", "तत्पुरुषः" इति सूत्रत्रयमधिकृतम्। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इत्यस्मात् सुप् इति पदमनुवर्तते। अत्र "पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन" इति सूत्रात् समानाधिकरणेन इति पदम् अनुवर्तते। तस्य च सुपा इत्यत्र तदन्तविधौ सुबन्तेनेत्यनेनान्वयो भवति। क्षेपो नाम निन्दा। अतः सूत्रस्यास्यार्थस्तावत् - "निन्दायां गम्यमानायां किमित्यव्ययं समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्यते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति" इति।

उदाहरणम् - अत्रोदाहरणं तावत् किंराजा इति। कुत्सितो राजा इति लौकिकविग्रहे किम् राजन् सु इत्यलौकिकविग्रहे किम् इत्यव्ययं निन्दार्थकं समानाधिकरणेन राजन् सु इत्यनेन सुबन्तेन सह तत्पुरुषसमाससंज्ञं भवति। ततः प्रक्रियाकार्ये निष्पन्नात् किंराजन् इत्यस्मात् सौ किंराजा इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-८

४१. "सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः" इति सूत्रस्यार्थः कः।

४२. "सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः" इति सूत्रस्योदाहरणं देयम्।

४३. "सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः" इति सूत्रस्य किं प्रयोजनम्।

४४. "वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्" इति सूत्रस्यार्थः कः।

४५. "वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्" इति सूत्रस्योदाहरणं देयम्।

४६. "किं क्षेपे" इति सूत्रस्यार्थः कः।

४७. "किं क्षेपे" इति सूत्रस्योदाहरणं देयम्।

[३.१९] प्रशंसावचनैश्च॥ (२.१.६६)

सूत्रार्थः - रूढ्या प्रशंसावाचकैः समानाधिकरणैः सुबन्तैः जातिवाचकं सुबन्तं समस्यते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण तत्पुरुषसमासो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयम् अस्ति। अत्र प्रशंसावचनैः इति तृतीयाबहुवचनान्तं पदम्, चेत्यव्ययपदम्। प्रशंसां वचन्ति इति प्रशंसावचनाः, तैः प्रशंसावचनैः। रूढ्या प्रशंसावाचकैः इत्यर्थः। "प्राक्कडारात्समासः", "सह सुपा",

"तत्पुरुषः" इति सूत्रत्रयमधिकृतम्। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इत्यस्मात् सुप् इति पदमनुवर्तते। अत्र "पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन" इति सूत्रात् समानाधिकरणेन इति पदम् अनुवर्तते। तस्य च प्रशंसावचनैः इत्यनेनान्वयात् विभक्तिविपरिणामेन समानाधिकरणैः इति भवति। सुपा इत्यत्र तदन्तविधौ प्रशंसावचनैः इत्यनेनान्वयात् सुबन्तैः इति भवति। "पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनु-वशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः" इत्यस्मात् सूत्रात् जातिः इत्यनुवर्तते। जातिर्नाम जातिवाचकम्। तस्य विशेषणत्वात् सुप् इत्यस्य तदन्तविधौ सुबन्तमिति भवति। अतः सूत्रस्यास्यार्थस्तावत् - "रूढ्या प्रशंसावाचकैः समानाधिकरणैः सुबन्तैः जातिवाचकं सुबन्तं समस्यते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति" इति।

उदाहरणम् - अत्रोदाहरणं तावत् गोतल्लजः इति। तल्लजश्चासौ गौश्च इति लौकिकविग्रहे तल्लज सु गो सु इत्यलौकिकविग्रहे प्रंशसावाचकेन तल्लज सु इति सुबन्तेन सह जातिवाचकं गो सु इति सुबन्तं प्रस्तुतसूत्रेण तत्पुरुषसमाससंज्ञं भवति। ततः प्रक्रियाकार्ये निष्पन्नात् गोतल्लजशब्दात् सौ गोतल्लजः इति रूपं निष्पन्नम्। एवमेव गोमतल्लिका, गोमचर्चिका इत्यादिकमेतस्य सूत्रस्योदाहरणम्।

[३.२०] नञ्॥ (२.२.६)

सूत्रार्थः - नञ् सुबन्तेन सह समस्यते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण नञ्तत्पुरुषसमासो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् पदमेकम् अस्ति। अत्र नञ् प्रथमैकवचनान्तं पदम्। किञ्च, "प्राक्कडारात्समासः", "सह सुपा", "तत्पुरुषः", "विभाषा" इति सूत्रचतुष्टयमधिकृतम्। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इत्यस्मात् सुप् इति पदमनुवर्तते। अत्र "प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्" इति परिभाषया सुपा इत्यस्य तदन्तविधौ सुबन्तेनेति भवति। अत्र नञ् इत्यनेन प्रसिद्धस्याव्ययस्यैव ग्रहणं न तु "स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्" इति सूत्रेण विहितस्य नञ्प्रत्ययस्य। एवं सूत्रार्थः भवति - "नञ् सुबन्तेन सह समस्यते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति" इति।

उदाहरणम् - अब्राह्मणः इत्यादिकमस्य सूत्रस्योदाहरणम्। न ब्राह्मणः इति लौकिकविग्रहे न ब्राह्मण सु इत्यलौकिकविग्रहे न इत्यव्ययम् ब्राह्मण सु इत्यनेन सुबन्तेन सह प्रकृतसूत्रेण तत्पुरुषसंज्ञं भवति। ततः सूत्रे नञ् इत्यस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् तद्बोध्यस्य नेत्यस्य "प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्" इत्यनेन उपसर्जनसंज्ञायाम् "उपसर्जनं पूर्वम्" इत्यनेन पूर्वनिपाते न ब्राह्मण सु इति भवति। ततः समासस्य प्रातिपदिकत्वात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुब्लुकि न ब्राह्मण इति भवति। तदा नञः नलोपविधायकं सूत्रं प्रवर्तते -

[३.२१] न लोपो नञः॥ (६.३.७३)

सूत्रार्थः - नञो नकारस्य लोपः भवति उत्तरपदे परे ।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण नञः नलोपो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् पदत्रयम् अस्ति। अत्र न इति लुप्तषष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। नकारस्येत्यर्थः। लोपः इति प्रथमैकवचनान्तं नञः इति

च षष्ठ्यन्तं पदम्। "अलुगुत्तरपदे" इत्यस्मात् सूत्राद् उत्तरदपदे इत्यनुवर्तते। एवं च सूत्रार्थः भवति - "नञः नकारस्य लोपो भवति उत्तरपदे परे" इति।

उदाहरणम् - अब्राह्मणः इत्यादिकमस्य सूत्रस्योदाहरणम्। न ब्राह्मणः इति लौकिकविग्रहे न ब्राह्मण सु इत्यलौकिकविग्रहे नञ्तत्पुरुषसमासे न ब्राह्मण इति स्थिते प्रस्तुतसूत्रेण उत्तरपदे ब्राह्मणशब्दे परे नञः नकारस्य लोपो भवति। ततः अ ब्राह्मण इति जाते सर्वसंयोगे निष्पन्नात् अब्राह्मणशब्दात् सौ प्रक्रियाकार्ये अब्राह्मणः इति रूपम्।

न अश्व इति विग्रहे "नञ्" इत्यनेन समासे नकारलोपे अ अश्व इति स्थिते अजादौ उत्तरपदे परे नञ्समासे नुडागमविधायकं सूत्रं प्रवृत्तम् -

[३.२२] तस्मान्नुडचि॥ (६.३.७४)

सूत्रार्थः - लुप्तनकारात् नञः उत्तरपदस्य अजादेः नुडागमो भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण नुडागमो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् पदत्रयम् अस्ति। अत्र तस्मात् नुट् अचि इति पदच्छेदः। तस्मात् इति पञ्चम्येकवचनान्तं, नुट् इति प्रथमैकवचनान्तम् अचि इति सप्तम्येकवचनान्तं च पदम्। "न लोपो नञः" इत्यस्मात् सूत्रात् नञः इत्यनुवर्तते तच्च पञ्चम्यन्ततया विपरिणमते। अलुगुत्तरपदे इत्यस्मात् सूत्राद् उत्तरपदे इत्यनुवर्तते। "यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे" इत्यनया परिभाषया अचि इत्यस्य तदादिविधौ उत्तरपदे इत्यनेनान्वये सति अजादौ उत्तरपदे इत्यर्थ आयाति। तस्मादित्यनेन नञः अन्वयात् लुप्तनकारात् नञः इति तात्पर्यम्। उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशस्य बलीयस्त्वात् अजादौ उत्तरपदे इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वेन विपरिणामो भवति। एवं सूत्रार्थो भवति - "लुप्तनकारात् नञः उत्तरपदस्य अजादेः नुडागमो भवति" इति।

उदाहरणम् - अनश्वः इत्यादिकमस्य सूत्रस्योदाहरणम्। न अश्वः इति लौकिकविग्रहे न अश्व सु इत्यलौकिकविग्रहे "नञ्" इत्यनेन सूत्रेण नञ्समासे प्रक्रियाकार्ये न अश्व इति स्थिते नञः नकारस्य लोपे अ अश्व इति भवति। ततः अजादेः उत्तरपदस्य अश्व इत्यस्य लुप्तनकारात् नञः नुटि अ नुट् अश्व इति जाते, उकारस्य "उपदेशेऽजनुनासिक इत्" इत्यनेन टकारस्य "चुटू" इत्यनेन च इत्संज्ञायां "तस्य लोपः" इत्यनेन लोपे अ न् अश्व इति जाते सर्वसंयोगे निष्पन्नात् अनश्वशब्दात् सौ प्रक्रियाकार्ये अनश्वः इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-९

४८. "प्रशंसावचनैश्च" इति सूत्रस्यार्थः कः।

४९. "प्रशंसावचनैश्च" इति सूत्रस्योदाहरणं देयम्।

५०. "नञ्" इति सूत्रस्यार्थः कः।

५१. अब्राह्मणः इत्यत्र नञः नकारस्य लोपः केन सूत्रेण।

५२. अनश्वः इत्यत्र नुडागमविधायकं सूत्रं किम्।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इति तत्पुरुषसमासविधायकं सूत्रद्वयं व्याख्यातम्। तत्र संख्यापूर्वस्य तत्पुरुषस्य द्विगुसंज्ञाविधायकं "संख्यापूर्वो द्विगुः" इति सूत्रं, द्विगुसंज्ञायां सत्याम् एकवद्भावविधायकस्य "द्विगुरेकवचनम्" इति सूत्रं, "स नपुंसकम्" इति द्विगोः नपुंसकत्वविधायकं च सूत्रं व्याख्यातम्। अत्र प्रसङ्गाद् "दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः" इति तद्धितञप्रत्ययविधायकं "तद्धितेष्वचामादेः" इत्यादेरचो वृद्धिविधायकं सूत्रं प्रस्तुतम्। पञ्चगवधनः इत्यादौ टच्प्रत्ययविधायकं "गोरतद्धितलुकि" इति सूत्रं व्याख्यातम्।

ततः समानाधिकरणतत्पुरुषविधायकानि "विशेषणं विशेष्येण बहुलम्", "कुत्सितानि कुत्सनैः", "पापाणके कुत्सितैः", "उपमानानि सामान्यवचनैः", "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे", "सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः", "वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्", "किं क्षेपे", "प्रशंसावचनैश्च" इत्येतानि सूत्राणि व्याख्यातानि। एतदवसरे "शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्" इत्युत्तरलोपसविधायकं वार्तिकमपि प्रस्तुतम्। समानाधिकरणस्य तत्पुरुषस्य "तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः" इत्यनेन कर्मधारयसंज्ञा प्रस्तुता। कर्मधारयसंज्ञायां सत्यां पुंवद्भावविधायकं "पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु" इति सूत्रं प्रस्तुतम्। ततः नञ्समासविधायकं "नञ्" इति सूत्रं व्याख्यातम्। ततः नञः नलोपविधायकं "न लोपो नञः" इति सूत्रं व्याख्यातम्। ततः "तस्मान्नुडचि" इति नुडागमविधायकं सूत्रं प्रस्तुतम्।

पाठान्तप्रश्नाः

१. "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति सूत्रं व्याख्यात।

२. "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इति सूत्रं व्याख्यात।

३. "विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" इति सूत्रं व्याख्यात।

४. "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति सूत्रं व्याख्यात।

५. "प्रशंसावचनैश्च" इति सूत्रं व्याख्यात।

६. "नञ्" इति सूत्रं व्याख्यात।

७. समानाधिकरणः तत्पुरुषः - इति विषयमाश्रित्य टिप्पणीं लिखत।

८. पञ्चगवम् इति रूपं साधयत।

९. पौर्वशालः इति रूपं साधयत।

१०. पञ्चगवधनः इति रूपं साधयत।

११. घनश्यामः इति रूपं साधयत।

१२. अब्राह्मणः इति रूपं साधयत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. पूर्वेषुकामशमी। नियमसूत्रम्।

२. दिशावाचकं संख्यावाचकं च सुबन्तं समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह संज्ञायां गम्यमानायामेव तत्पुरुषसमाससंज्ञं भवति।

३. पूर्वेषुकामशमी।

४. सप्तर्षयः।

उत्तराणि-२

५. विधिसूत्रम्।

६. तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिशावाचकं संख्यावाचकं च सुबन्तं समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह विकल्पेन तत्पुरुषसमाससंज्ञं भवति।

७. पौर्वशालः।

८. पञ्चगवधनः।

९. पञ्चगवम्।

उत्तराणि-३

१०. दिशावाचकं पूर्वपदं यस्य तस्मात् प्रातिपदिकाद् शैषिके भवाद्यर्थे असंज्ञायां गम्यमानायां तद्धितः ञप्रत्ययो भवति।

११. पूर्वशब्दस्य दिग्वाचकत्वात् पूर्वशाला इत्यस्य दिक्पूर्वपदत्वात् ततः भवार्थे प्रकृतसूत्रेण ञप्रत्ययो भवति।

१२. ञिति णिति च तद्धिते परे अचाम् आदेः अचो वृद्धिः भवति।

१३. ञिति तद्धिते परे सति अचाम् आदेः अचः तद्धितेष्वचमादेः इति सूत्रेण वृद्धिः।

१४. गोशब्दान्तात् तत्पुरुषात् समासान्तः टच्प्रत्ययो भवति न तद्धितलुकि।

१५. पञ्चगो इति गोशब्दान्तः तत्पुरुषः अतः तस्मात् गोरद्धितलुकि इति सूत्रेण टच्-प्रत्ययः।

उत्तराणि-४

१६. समानाधिकरणः तत्पुरुषसमासः कर्मधारयसंज्ञको भवति।

१७. भाषितपुंस्कात्पर ऊङोऽभावो यस्मिन् तथाभूतस्य स्त्रीलिङ्गकस्य पूर्वपदस्य कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतः पुंवाचकस्येव रूपं भवति।

१८. कृष्णचतुर्दशी इति।

१९. तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च इत्यस्मिन् सूत्रे उक्तः त्रिविधः संख्यापूर्वः समासो द्विगुसंज्ञो भवति।

२०. दिग्वर्थः समाहारः एकवद् भवति।

२१. समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं भवति।

२२. पञ्चगवम् इति।

उत्तराणि-५

२३. भेदकं भेद्येन समानाधिकरणेन सह बहुलं समस्यते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

२४. कृष्णसर्पः इत्यादौ नित्यसमासः, रामो जामदग्न्यः इत्यत्र च समासाभावः।

२५. जातिगुणक्रियावाचिनां शब्दानां समभिव्याहारे जातिवाचक एव विशेष्यम्, अन्यद् विशेषणं स्वभावात् इति नियमेन नीलशब्दस्य विशेष्यत्वं नास्ति।

२६. शिंशपावृक्षः इति।

२७. कुत्स्यमानानि सुबन्तानि कुत्सनैः समानाधिकरणैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

२८. वैयाकरणखसूचिः इति।

उत्तराणि-६

२९. पापशब्दः अणकशब्दश्च कुत्स्यमानैः समानाधिकरणैः सुबन्तैः सह समस्यते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

३०. पापनापितः।

३१. पूर्वसूत्रस्यापवादभूतमिदं सूत्रम्।

३२. उपमानवाचकानि सुबन्तानि सामान्यवचनैः समानाधिकरणैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

३३. घनश्यामः।

३४. उपमानवाचकपदस्यैव पूर्वनिपातः यथा स्यात् तदर्थमिदं सूत्रम्।

उत्तराणि-७

३५. उपमेयं सुबन्तं उपमानैः व्याघ्रादिभिः समानाधिकरणैः सुबन्तैः सह विकल्पेन समस्यते साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति, तत्पुरुषसंज्ञकश्च भवति।

३६. पुरुषव्याघ्र इति।

३७. उपमानोपमेययोः उपमानस्यैव पूर्वनिपाते प्राप्ते उपमितस्य पूर्वनिपातविधानार्थम् इदम्।

३८. सामान्याप्रयोगे इति वचनात् पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति विग्रहे उपमानोपमेयसाधारणधर्मस्य शौर्यस्य प्रयोगात् प्रस्तुतसूत्रेण न समासः।

३९. शाकपार्थिवादीनां शब्दानां सिद्धये पूर्वपदे स्थितस्य उत्तरपदलोपस्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्।

४०. शाकपार्थिवः इति।

उत्तराणि-८

४१. सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः समानाधिकरणैः पूज्यमानैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

४२. सद्वैद्यः इति।

४३. "विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" इत्यनेन एव समासे सिद्धे सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टानां शब्दानां पूर्वनिपातनियमाय इदं सूत्रम्।

४४. पूज्यमानं सुबन्तं वृन्दारकनागकुञ्जरैः समानाधिकरणैः सुबन्तैः सह वा समस्यन्ते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

४५. गोवृन्दारकः इति उदाहरणम्।

४६. निन्दायां गम्यमानायां किमित्यव्ययं समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्यते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

४७. किंराजा इति।

उत्तराणि-९

४८. रूढ्या प्रशंसावाचकैः समानाधिकरणैः सुबन्तैः जातिवाचकं सुबन्तं समस्यते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

४९. गोतल्लजः इति।

५०. नञ् सुबन्तेन सह समस्यते, स च तत्पुरुषसंज्ञको भवति।

५१. नलोपो नञः इति सूत्रेण।

५२. तस्मान्नुडचि इति।

॥ इति तृतीयः पाठः ॥